

Waarheid in het digitale tijdperk

INLEIDING

Uit foto's van de inauguratie van president Trump bleek overduidelijk dat de opkomst aanzienlijk geringer was dan bij de inauguratie van zijn voorganger. De persvoorlichter van het Witte Huis, Sean Spicer, verkondigde echter, na een ingewikkeld verhaal over camera-opstellingen: 'Dit was het grootste publiek ooit dat een inauguratie heeft aanschouwd.' In een hierop volgend interview voor NBC stelde de adviseur van president Trump Kellyanne Conway dat Spicer 'alternatieve feiten' had gepresenteerd.¹ Dit was een nieuw begrip in een fel debat dat in grote democratieën hevig werd gevoerd. Rond grote politieke beslissingen als Brexit, het Oekraïne-referendum en rond verkiezingen stonden allerlei waarheden die voor velen vanzelfsprekend zijn ter discussie. Zo speelde in de Brexit-campagne de evident onware stelling dat de EU de Britten 350 miljoen pond per week kostte een bepalende rol. In Nederland circuleerde ten tijde van het Oekraïne-referendum hardnekkig de onzinnige suggestie dat het verdrag zou gaan over toetreding van Oekraïne tot de EU. Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat *post-truth* door Oxford Dictionaries tot internationaal woord van het jaar is uitgeroepen. Directeur Casper Grathwohl van Oxford Dictionaries relateerde de populariteit van het woord nadrukkelijk aan de opkomst van digitale media.

Hoe is het mogelijk dat media die zo snel voor doorstroming van informatie zorgen ertoe bijdragen dat het belang van waarheid afneemt? Tot welke veranderingen in de democratie leidt dit, en hoe bezwaarlijk zijn deze verande-

ringen? Voor een antwoord op deze vragen bespreken we allereerst de wisselwerking tussen technische artefacten en menselijke cultuur. In discussies over de snelle opkomst van digitale media rijst wel de suggestie dat kritisch nadenken erover niet relevant is omdat techniek zich toch wel, autonoom, ontwikkelt. Pas als deze suggestie is weerlegd heeft kritische reflectie enige zin. Vervolgens bespreken we op welke wijze waarheid bij enkele grote denkers van democratische samenlevingen een rol speelt. Het brengt ons in de positie om enkele veranderingen die het waarheidsbegrip onder invloed van digitale media ondergaat te bespreken en te beoordelen.

DE INVLOED VAN TECHNIEK

De introductie van nieuwe technieken heeft menigmaal geleid tot hoogdravende analyses, die voorspellen dat de technieken de samenleving grondig gaan veranderen. Na enkele jaren is het dan boeiend om te kijken wat daarvan waar is gebleken. Bij de introductie van internet in de jaren negentig was er euforie over zijn potentieel om de democratie te versterken. Een medium waarin ieder met ieder in contact kan staan leek bij uitstek geschikt voor open en vrije discussie. In virtuele gemeenschappen zouden mensen die zich fysiek op grote afstand bevonden nader tot elkaar komen. Er zijn zelfs serieuze suggesties geweest Twitter de Nobelprijs voor de Vrede toe te kennen.² In contrast met dit optimisme is afgelopen jaren een ander geluid te horen: internet zou een funeste invloed hebben op democratie. We zouden inmiddels leven in een samenleving waar in de stroom van tweets en Facebook-nieuws waarheid er niet meer toe zou doen, waar feiten het moeten afleggen tegen beeldvorming, waar de ratio het onderspit heeft gedolven en de onderbuik bepalend is.

Zulke extreme positieve en negatieve suggesties dat we binnen een paar jaar een nieuw tijdperk ingaan moeten we wantrouwend bezien. Ze presenteren een alomvat-

tende benadering van technische ontwikkelingen, die zich al snel overschreeuwt. De klassiek filosofische vraag ‘beïnvloedt de techniek het menselijk handelen of bepaalt de mens hoe hij met de techniek omgaat?’ is niet eenduidig te beantwoorden. Mens en techniek werken op elkaar in. Vanzelfsprekend beïnvloeden technische ontwikkelingen de publieke discussie. Zo waren de grote politieke leiders van de negentiende-eeuwse democratieën in Engeland en Amerika imposante figuren gezegend met een luide stem. In de hallen en op straat moesten ze grote menigten mensen toespreken. Met de introductie van de microfoon veranderde dat. Nu was het ook voor kleine mensen met een zachte stem mogelijk om aan de discussie mee te doen. Aan de andere kant geldt dat techniek landt in een maatschappelijke en culturele context, en afhankelijk daarvan wordt ingezet. In China was de boekdrukkunst een instrument van een gezagsgetrouw en conservatief ambtenarenapparaat, dat de directieven van de keizer aan het volk oplegde. In Europa was vele eeuwen later de boekdrukkunst het middel voor rebelse intellectuelen om hun gezagsondermijnende gedachten te verspreiden. Met de opkomst van de radio in de jaren twintig van de vorige eeuw juichten de aanhangers van de fragiele democratieën in Europa. Het massamedium zou voor goede informatievoorziening aan het volk zorgen, en daarmee de democratie versterken. We weten dat het anders is gelopen: de radio werd een machtig wapen in de handen van de dictators. Televisie en kranten zijn in het ene land podia voor rijke publieke discussie en in het andere land de middelen waarmee de dictator zijn onderdanen voor de gek houdt.

Het is dus onzinnig om defaitistisch te concluderen dat technologische ontwikkeling onverstoort haar gang gaat, en net zo onzinnig om naïef te denken dat we aan onze vaste patronen kunnen vasthouden. Een middenweg is noodzakelijk, en die bestaat eruit dat we de wisselwerking erkennen en fundamentele en kritische vragen stellen over de fenomenen die centraal staan, in dit geval ‘waarheid’ en

‘democratie’. Aan de rol van het waarheidsbegrip in de democratie wijden we eerst een korte historische bespreking, waarna we de denkbeelden van drie invloedrijke filosofen over de relatie tussen waarheid en democratie presenteren.

WAARHEID EN DEMOCRATIE, EEN
ONGEMAKKELIJKE COMBINATIE

Een klassiek verhaal

De relatie tussen waarheid en democratisch bestuur is te verhelderen met een uitspraak die in het geheugen van de westerse cultuur een prominente plaats heeft. Volgens het bijbelse verhaal brengen hogepriesters Jezus voor Pilatus met de vraag hem te veroordelen. De Romeinse landvoogd staat voor een probleem. Aan de ene kant boze hogepriesters, waarvan hij de beweegredenen niet kan aanvoelen of begrijpen. Aan de andere kant de eenling Jezus (zelfs door zijn trouwste leerling verloochend), met wie hij waarschijnlijk nog minder affiniteit heeft. Pilatus start een ondervraging: wat betekent het dat Jezus ‘koning der joden’ wordt genoemd? Jezus antwoordt dat hij is gekomen ‘opdat ik voor de waarheid zou getuigen’, en voegt daaraan toe; ‘eenieder die uit waarheid is, hoort mijn stem’ (Joh. 18,37). Hierop reageert Pilatus met de retorische vraag: ‘Wat is waarheid?’ Dit is een briljante reactie van de bestuurder die staat tegenover zeer uiteenlopende claims. De bestuurder is verantwoordelijk voor de orde in de samenleving, en als hij zich met de waarheidsclaim van een van de groeperingen identificeert is er een grote kans dat het conflict escaleert. Pilatus laat hiermee weten dat hij zich niet met de waarheidsvraag bezighoudt; hij is neutraal. De afloop van het verhaal toont een huiveringwekkende keerzijde van deze reactie. Pilatus ziet geen directe gronden om Jezus te veroordelen, maar durft ook niet de druk van de hogepriesters te weerstaan. Hij weet niet anders te doen dan de mening van de mensenmassa buiten zijn paleis te vragen. Het luisteren naar de waan van de dag leidt tot de

kruisdood van Jezus. Velen hebben Pilatus veroordeeld: zijn ogenschijnlijk verantwoorde terughoudendheid zou een teken van zwakte zijn.

Pilatus' optreden maakt een principieel probleem zichtbaar dat iedere overheid en zeker de democratische overheid aankleeft. Wanneer mensen verdeeld zijn over de hoogste doelen en de fundamentele waarden van het menselijk leven, kunnen deze geen gedeelde uitgangspunten van beleid zijn. Iedere referentie aan de 'waarheid' van doelen of waarden is dan problematisch. Een waarheidsclaim gaat al snel samen met een fanatisme dat zich niet verdraagt met de conditie van pluraliteit. Dit was een van de centrale problemen, zo niet hét probleem van de westerse samenleving na de middeleeuwen. Vooral na de verwoestende invloed van de godsdienstoorlogen kwam politiek steeds meer los te staan van (de waarheidsclaim van) religieuze autoriteiten. Velen trokken uit deze geschiedenis de les dat de moderne overheid zich 'neutraal' moet opstellen. De overheid diende zich 'slechts' in te zetten voor ordelijk maatschappelijk verkeer.

Is de rol van waarheid hiermee uitgespeeld? Dat zou toch vreemd zijn. We veroordelen het toch wanneer het volk zich laat leiden door volstrekt onware denkbeelden. We spreken niet van een echte democratie wanneer een politicus het volk misleidt met leugens en (met steun van de meerderheid) zijn critici de mond snoert, zodat de waarheid niet boven tafel kan komen. Waarheid mag dan niet het democratisch gesprek bepalen, zij moet toch op een of andere manier aanwezig zijn in het politieke discours. Voor een antwoord op deze vragen wenden we ons tot drie denkers die, hoe verschillend ze ook zijn, antwoord zochten op de vraag naar de plaats van waarheid in de democratie.

John Stuart Mill: vrijheid en verscholen optimisme

Het tweede hoofdstuk van John Stuart Mills *Over de vrijheid* geldt als klassieke verdediging van de vrijheid van meningsuiting. Centraal staat de gedachte dat iedere mening

naar voren gebracht mag worden, zelfs al wordt die maar door één persoon gehuldigd. Daarmee bekritiseert Mill ieder die vanuit een waarheidsclaim debat en discussie tegenhoudt. Nooit mag een uitspraak als ‘waar’ gefixeerd worden en daarmee andere uitspraken in de weg staan.

Mill verdedigt zijn stelling op uiteenlopende manieren. Hij wijst op historische misstanden: ooit werd Socrates en Jezus de mond gesnoerd. Met de verwijzing naar laatstgenoemde geeft hij natuurlijk een flinke steek onder water naar de kerkelijke instituten, die in de negentiende eeuw nog sterk repressief waren. Een andere verdedigingsstrategie getuigt van scherp inzicht in het proces van de menselijke gedachtevorming:

Iemands opvattingen (...) verdienen pas dan de naam van kennis als hij, door anderen gedwongen of uit eigen beweging, hetzelfde geestelijke proces doormaakt als bij het houden van een werkelijk debat met tegenstanders.³

Iemand heeft pas een overtuiging in de volle zin van het woord wanneer deze in een gesprek, het liefst met forse tegenspraak, tot stand is gekomen. Pas na een intensieve discussie met iemand die een andere mening heeft is er besef van de betekenis van de eigen mening. Zonder intens debat zijn woorden slechts holle frasen zonder betekenis. Mill verwoordde hiermee een aanklacht tegen wat hij zag als de grootste bedreiging voor debat en discussie: het conformisme van de massa.

Mills pleidooi voor vrije en open discussie gaat samen met intensief gebruik van het woord ‘waarheid’. In het hoofdstuk komt het woord 101 keer voor. Dikwijls gebruikt hij het om misprijzend te spreken van mensen die in naam van de waarheid anderen onderdrukken, maar hij gebruikt het ook in positieve zin. Zo stelt hij na bovenstaand citaat dat er alleen na discussie sprake kan zijn van ‘levende waarheid’. In intensieve discussie komt vroeg of laat waarheid bovendrijven. Hiertoe is de mensheid ge-

baat bij grote verscheidenheid; mensen moet volle vrijheid worden gegeven zichzelf te ontwikkelen in uiteenlopende richtingen.

In de grote problemen van het dagelijks leven is de waarheid zozeer een kwestie van het verzoenen en combineren van tegenstellingen, dat maar weinig mensen voldoende ruimdenkend en onpartijdig zijn om de som zo te maken dat hij het juiste antwoord benadert.⁴

Mill toont zich hier erfgenaam van de Verlichting: de mensheid heeft het in zich om zich voortdurend te verbeteren. Steeds meer mensen houden er steeds betere meningen op na. Dat proces is niet gegarandeerd; Mill waarschuwt voor de verslapping van het conformisme. Maar als het proces voortgaat, komt steeds meer waarheid boven tafel. Een ware opinie kan meerdere keren onderdrukt worden, in de loop der eeuwen komt ze weer bovendrijven. De mens wil diep in zijn hart de waarheid weten, en via vrije ontplooiing komt hij daartoe.⁵

Jürgen Habermas: de claim op waarheid

De Duitse filosoof Jürgen Habermas werd bij het grote publiek bekend met zijn studie *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962),⁶ waarin hij het ontstaan van de noties ‘publieke ruimte’ en ‘publieke discussie’ in Europa uittekende. Het Duitse woord *Öffentlichkeit* heeft een sterkere normatieve betekenis dan het Nederlandse ‘openbaarheid’. In Nederland staat openbaar tegenover gesloten (het ‘private’, ‘afgescheidene’); het openbare is het voor ieder toegankelijke. In het Duitse woord klinkt de tegenstelling met privaat en deelbelang door. Het *öffentliche* betreft dat wat de gemeenschap als geheel ten goede komt.

De openbare ruimte ontstond met de emancipatie van de burgerij. Deze ontwikkelde, in salons en koffiehuisen, een nieuwe sfeer die de privéruimte ontsteeg en waarin mensen zich vrij konden uitdrukken, onafhankelijk van de

machtsstructuren van de standenmaatschappij. Zo ontstond de publieke mening als neerslag van de behoeften, de verlangens en het waardepatroon van de burgerlijke samenleving. Zij oefende steeds meer invloed uit op de politieke organen. De discussie binnen de *Öffentlichkeit* is voor velen het hart van de democratie. In enge zin is democratie te omschrijven vanuit de mogelijkheid voor de burger te kiezen wie hem vertegenwoordigt, met een serie procedures voor belangenafweging. Maar het is breed geaccepteerd dat die keuzes en procedures pas werken als er een open gesprek is over de inrichting van de samenleving. Een discours over het gemeenschappelijk goede, waaraan ieder naar vrijheid kan bijdragen. Op grond van de uitkomsten van zo'n gesprek worden mensen gekozen en worden binnen instituties belangen afgewogen. De publieke mening is een belangrijke legitimatiebron voor politieke besluiten en wetten.⁷

In zijn studie *Theorie des kommunikativen Handelns* tekende Habermas twintig jaar later uit hoe een gesprek idealiter verloopt. De gesprekspartners doen claims, waarover ze een rationeel gesprek aangaan. In dat gesprek geldt slechts de 'dwangloze dwang van het betere argument'. Idealiter duurt dat gesprek totdat ze het met elkaar eens worden. Jean-Pierre Wils wijst erop dat dit gespreksmodel niet geïdentificeerd mag worden met de notie *Öffentlichkeit*. De openbare sfeer is veel rommeliger. Zij kent sterk heterogene elementen, asymmetrie en onoplosbare conflictueuze constellaties. Maar een minimum aan redelijkheid en discussieniveau moet er in de publieke sfeer wel zijn. Met het rationele gesprek heeft ze gemeenschappelijk dat de argumentatie er vrij is, niet gedicteerd door concrete belangen of machtsstructuren.⁸ Habermas' theorie van het communicatieve handelen vormt dan ook een belangrijke bijdrage aan de stroming van deliberatieve democratie. In deze theorie over burgerlijke participatie in besluitvorming staat de gedachte centraal dat discussiërende mensen als rationele wezens in staat zijn boven

particuliere sentimenten en belangen uit te stijgen, en tot overeenstemming en instemming te komen.

In de theorie van het communicatieve handelen speelt de notie ‘waarheid’ een belangrijke rol. De claims van de gesprekspartners verlopen over drie dimensies: ze zeggen iets over de feitelijke toestand in de wereld, ze spreken normatieve oordelen uit, en ze claimen werkelijk te bedoelen wat ze zeggen. Die laatste dimensie is van belang om het communicatieve handelen te onderscheiden van strategische communicatie, waarin mensen hun eigenlijke bedoelingen verborgen houden. Onderhandelaars die kaarten tegen de borst houden en politici die slechts de argumenten presenteren die hen in het spel om de macht goed uitkomen communiceren strategisch. De woorden die ze uitspreken staan in dienst van iets wat niet wordt uitgesproken. Daarentegen worden in het communicatieve handelen onvoorwaardelijke claims gedaan. De drie claims die Habermas centraal stelt zijn die op respectievelijk ‘waarheid’, ‘juistheid’ en ‘waarachtigheid’.⁹ Waarheid is dus een van de drie dimensies waarover een gesprek wordt gevoerd. Het is een oriënterend perspectief dat boven het gesprek hangt. Overeenstemming over de waarheid kan lang uitblijven en zelfs buiten bereik blijken, maar de gesprekspartners zijn er wel van meet af aan op gericht. Habermas geeft zo, sterker dan Mill, waarheid een positieve invulling; hij verschaft zelfs aanwijzingen hoe deze te bereiken. Al is nooit verzekerd dat die ook daadwerkelijk bereikt wordt.

Hannah Arendt: de gedeelde leefwereld

In het openbare leven is er pluraliteit, een veelheid van meningen en opvattingen, waarvan niet één bij voorbaat het primaat heeft. Hoe moeten mensen die gelijk én zo verscheiden zijn met elkaar omgaan? Een antwoord op deze vraag geeft Arendt door er allereerst op te wijzen dat het unieke van de mens is dat hij zichzelf kan mededelen. Mensen kunnen ideeën en prioriteiten aan elkaar presenteren,

en in dat wederzijdse proces ligt de kern van het publieke leven. Zij omschrijft dit als *handelen*.

Het handelen verschilt in meerdere opzichten van ‘arbeiden’, waarin iemand erop is gericht zaken voort te brengen of te verwerven die nodig zijn om in leven te blijven, als bijvoorbeeld voedsel en kleding. Daarentegen dient de ontmoeting van mensen in het publieke domein geen ander doel dan die ontmoeting zelf, waarin de eigen inzet van mensen aan het licht komt. Het handelen is een ‘uniek moment’ van een tot niets anders herleidbaar individu. Handelen is zinloos als er geen ‘wie’ aan is verbonden. Die ‘wie’ is niet te omschrijven in termen van een serie uitwendige eigenschappen of algemene categorieën; zij schuilt in het unieke wat iemand zegt. Het is bijvoorbeeld makkelijk te zeggen *wat* iemand is, een man, Nederlander, student of vrouw, Belg, arbeider, maar heel moeilijk te zeggen *wie* iemand is. Daarentegen is arbeid, waar de mens wordt gereduceerd tot lichaam, onpersoonlijk. In tegenstelling tot arbeid is er bij handelen nooit een finaal product. Het aan elkaar verschijnen is altijd weer een ‘beginnen’, een eerste stap zetten, dat dus steeds opnieuw moet gebeuren. Anders dan bij productie speelt planning in het handelen geen belangrijke rol; er is een grote mate van onvoorspelbaarheid.¹⁰

Door te handelen onttrekt de mens zich aan de kringloop van het steeds weer opnieuw voortbrengen van de levensnoodzakelijkheden. Hij treedt buiten de vaste regelmaat en begint iets nieuws. Daarom speelt macht een centrale maar niet alles bepalende rol. Als mensen zich aan elkaar presenteren ontstaan voortdurend nieuwe machtsrelaties, en als ze uiteengaan houdt macht op. In een nieuw samenkomen ontstaan nieuwe machtsstructuren. Macht kan niet worden bezeten en toegeëigend. De bestuurder die naar almacht streeft vernietigt pluraliteit en daarmee politiek. Deze verliest haar eigen aard als ze wordt gereduceerd tot eenvormigheid, effectiviteit en maakbaarheid.

De betrokkenheid van mensen die elkaar handelend

ontmoeten, omschrijft Arendt als zorg voor de wereld.¹¹ In enge zin gaat het dan om de wereld van de dingen, maar in brede zin betreft het de overdrachtelijke ruimte die mensen door hun handelen tot stand brengen. Deze ‘wereld’ kan niet door een mens worden toegeëigend, zij is een ‘tussen’ (‘in-between’) waarop de mensen als op een gemeenschappelijke zaak gericht zijn.

In tegenstelling tot deze openheid en dynamiek staat de onverbiddelijkheid van de feitelijke waarheid, te onderscheiden van mening en interpretatie. Als voorbeeld van zo’n waarheid haalt Arendt in het opstel ‘Truth and Politics’ een uitspraak aan van de Franse staatsman Clemenceau. Naar aanleiding van de zo beladen schuldvraagdiscussie over de Eerste Wereldoorlog merkte hij op dat niemand kon beweren dat België Duitsland was binnengevallen. De feiten hebben een eigen recalcitrantie, en zelfs een dwang. Met het gebruik van dit woord komt Arendt dicht bij Habermas’ stelling van de dwangloze dwang van het betere argument. Ze kent waarheid zelfs een ‘despotisch karakter’ toe. Hiermee zet ze het contrast aan tussen feitelijke waarheid en politiek, waar alles in beweging is. Waarheid heeft een kracht van zichzelf, terwijl macht voorbij gaat. Feitelijke waarheid staat buiten kijf, en politiek wil juist ‘kijven’.

Het onderscheid tussen waarheid en politiek betekent dat de politiek niet kan bepalen wat waarheid is. Wanneer de dictator een tijdje zijn beeld ‘over de waarheid heen’ legt, dan heeft dat niet de stabiliteit die de waarheid kenmerkt. Als politiek waarheid wil onderdrukken, dan neemt deze wraak. Menig tiran heeft het onderspit gedolven tegen het despotisch karakter van de waarheid. De totalitaire systemen leiden niet tot een collectief geloof in de leugen maar tot cynisme. Het gevolg van het onderdrukken van waarheid is niet dat mensen overtuigd raken van onwaarheid, maar dat ze helemaal geen relatie tot de wereld meer hebben. De macht kan nooit een vervanging voor de waarheid produceren.¹²

De drie denkers geven in genuanceerde betogen het menselijk verlangen naar waarheid een plaats terwijl ze de pluriformiteit handhaven. Essentieel voor de communicatie in het politieke en maatschappelijke leven is zeker dat mensen zijn gericht op waarheid, maar er is geen sprake van een waarheid die de politiek zou bepalen. Waarheid is als verre horizon of achtergrond aanwezig, maar ze is niet binnen handbereik. Ieder van de drie thematiseert deze nuances in het waarheidsbegrip op een andere manier. Bij Mill is de waarheid een groot raamwerk, dat als *vooronderstelling* zijn pleidooi voor vrijheid kracht bijzet. Voor Habermas is waarheid een van de *oriëntatiepunten* voor het rationele gesprek, waarin ze misschien wel nooit bereikt wordt. Arendt geeft waarheid in het politieke discours geen plaats, maar schetst wel dat juist in het publieke leven mensen in betrokkenheid op elkaar *een wereld delen*. Daarnaast benadrukt ze het bestaan van feitelijke waarheden waarop de politiek geen greep heeft.

In het digitale tijdperk hebben zich nieuwe waarheidsdiscoursen ontwikkeld. Bekijken we hiervan drie manifestaties, en hun invloed op de democratie.

WAARHEID IN DE DIGITALE SFER

Waarheid is wat commercieel 'klikt'

In de tijd van het grote optimisme over het democratisch potentieel van internet introduceerde Bill Gates een nieuw voorstel. Mensen zouden slechts die informatie krijgen die ze willen, vanuit het perspectief dat ze zelf aangeven. Hij noemde dit *customized information*, dat zich het best laat vertalen als maatwerk-informatie. Voor het dagelijkse portie nieuws abonneert iemand zich op internet-diensten, die software (algoritmes) laten bepalen welk nieuwsaanbod hij krijgt. Zo stellen mensen een 'persoonlijke krant' samen, toegesneden op individuele voorkeuren en interesses.¹³

Customized information leek een geweldige hulp bij de moeilijke taak om in de oneindige hoeveelheid internet-

informatie een weg te vinden. In plaats van lukraak te zoeken, af te gaan op onbetrouwbare tips uit de omgeving of eigen vage intuïties kregen mensen geserveerd wat bij hen past.¹⁴ Het stond wel haaks op het *mainstream* internet-optimisme van de jaren negentig, dat de mens zag als vrij, open en onbevangen zwevend door de virtuele ruimte. Dit optimisme negeerde echter dat volledig neutrale en onbevangen informatie-ontvangst onmogelijk is. Mensen nemen in het consumeren van informatie altijd een bepaald perspectief in, en *customized information* zou hen hierin bedienen.

De gedachtegang van Bill Gates is afgelopen decennia radicaal vormgegeven door giganten als Google en Facebook. Bijna alle invloedrijke informatie over de wereld is in handen van deze bedrijven, die geld verdienen met het honoreren van de voorkeuren van mensen. De geleverde diensten kunnen gratis zijn door financiering met advertenties. Daarmee is de bron van waarheid fundamenteel veranderd. Algoritmen bepalen voor een substantieel deel welke informatie gemaakt wordt, hoe die informatie verspreid wordt en wat we ervan te zien krijgen. Om met Rob Wijnberg te spreken, waarheid is een product dat tot stand komt volgens de wetten van de markt. Hoe vaker iets wordt aangeklikt, des te waardevoller het is. Zo is een nieuw waarheidsbegrip ontstaan: *waarheid is wat klikt*.¹⁵

Dit nieuwe waarheidsbegrip heeft grote gevolgen voor de publieke discussie. In de gedachtegang van zowel Mill, Habermas als Arendt zijn de ingrediënten voor een publieke discussie van andere aard dan marktgoederen. In plaats van over een consument met heldere preferenties gaat het over een burger met opinies. Een opinie ontwikkelt zich in interactie met andere meningen, en dat proces gaat altijd door. De burger weet nooit definitief wat hij wil. Wanneer waarheid een klik-waarheid is, komt dit onder druk te staan. Door de persoonsgerichte informatie leeft iedereen in een andere 'bel' (*filter bubble*) van informatie.¹⁶ Een bericht komt sneller en prominenter in iemands

persoonlijke tijdlijn terecht als het veel gelijkt en gedeeld wordt – en nog prominenter als zijn vrienden of vrienden van vrienden het liken of delen. In die bel voelt ieder zich behaaglijk, maar het komt niet snel tot goede uitwisseling van informatie met iemand die ergens heel anders over denkt. De open discussie die volgens Mill leidt tot het naar boven komen van waarheid, is ver weg.

De ontwrichtende werking van deze informatiebel voor het publieke debat is goed zichtbaar in verkiezings-tijd. De campagnevoerders hebben weinig aandacht voor de mensen die zeker weten wat ze kiezen. Ze investeren slechts geld en aandacht in de twijfelaars. Deze worden in groepen ingedeeld, zodat ieder de op zijn groep toegesneden ‘customized version of the politician’ ziet. Lobbygroepen zorgen ervoor dat mensen gerichte, eenzijdige informatie krijgen. En de grens tussen eenzijdige en foutieve informatie is dan dun. Binnen de informatiebel wordt niet snel gecorrigeerd. Het wereldwijde web blijkt niet alleen virtueel in de digitale zin, er circuleren ook allerlei virtuele waarheden: onzinnige redeneringen en ‘nepnieuws’.

Zoals gezegd is het niet vreemd dat mensen nieuws vanuit een perspectief gepresenteerd krijgen en waarnemen. Ook de klassieke media zijn gekleurd. Maar er zijn serieuze verschillen tussen de informatiebel en deze media. In de informatiebel is het nieuws minder diepgaand en minder breed dan in de klassieke media. Minder diepgaand: nieuws is verworden tot apart staande eenheden die zo lucratief mogelijk van de hand worden gedaan, verpakt als hapklare brokken die de informatieconsument direct aanspreken. Klassieke media daarentegen plaatsen het nieuws in een groter perspectief (ze ‘duiden’ het nieuws) en bieden allerlei vormen van commentaar. De informatie is ook minder breed: de klassieke media bieden toegang tot een grote variëteit van onderwerpen, en daarmee confrontatie met materiaal dat indirect van belang is voor goed burgerschap. Voor veel soorten informatie geldt dat mensen die niet van tevoren zouden kiezen, misschien zelfs wat irri-

tant vinden, maar die ze toch nodig hebben om over zaken mee te praten. Denk aan wat zich afspeelt in de derde wereld en de wat complexere (internationale) politieke vraagstukken.¹⁷ Als bezwaar tegen de informatiebel geldt ook dat ze leidt tot gebrek aan een gedeeld referentiekader. Een discussie in een samenleving lukt pas wanneer mensen een basale hoeveelheid gedeelde ervaringen, interesses en belangen hebben. Met de informatiebel komt dat onder druk te staan.

Hoe omvangrijk is het probleem van de informatiebel? Onderzoek naar de klikpatronen van mensen leidt tot gemengde conclusies.¹⁸ De behoefte aan informatie die de eigen politieke mening bevestigt is niet bij iedereen hetzelfde. Mensen met meer gematigde opinies staan open voor afwijkende meningen. En er is subtiel verschil tussen het actief opzoeken van gelijkende meningen, wat mensen in hun doorklikgedrag doen, en het bewust vermijden van verschillen, wat de meeste mensen niet doen.¹⁹ Doorgaans zoeken mensen steun voor de eigen mening maar gaan ze andere opinies niet echt uit de weg. Empirisch onderzoek bevestigt ook het mechanisme van *inadvertent* aandacht voor ander nieuws. Hiermee wordt bedoeld dat mensen al surfend stuiten op informatie die ze niet meteen wegglikken, ook als die niet hun vooroordelen bevestigt. Dit type informatie verrijkt hun denkwereld.²⁰ De aantrekkingskracht van informatie die de attitude bevestigt mag groot zijn, relatief minder groot is de aversie tegen informatie die het eigen vooroordeel weerspreekt. Mensen nemen dergelijke informatie regelmatig tot zich.

Waarheid is persoonlijk

Veel mensen beleven Twitter en Facebook als een ruimte waarin ze zich naar vrijheid bewegen en in spontaniteit anderen ontmoeten. Uit bovenstaande blijkt dat dit niet terecht is. Het zijn private ondernemingen die van advertenties leven en mensen aanzetten tot gedrag dat de advertentie-inkomsten verhoogt. Maar de bedrijven doen

er niets aan om de indruk van vrije open ruimte weg te nemen. Juist omdat mensen het als ‘hun’ ruimte ervaren, geven ze veel informatie prijs, en dat is precies wat de bedrijven willen. Als mensen het anders zouden ervaren, zouden de bedrijven minder winstgevend zijn.

Zo is het design van Facebook ontwikkeld om persoonlijke ervaringen uit te wisselen, en dat wordt natuurlijk versterkt door de informatiebel. Op Facebook communiceer je met mensen die je kent en die een voorgeselecteerd publiek vormen dat jou niet snel terzijde schuift. Wanneer politieke en maatschappelijke thema's ter sprake komen, gebeurt dat door die lens. Zorgde de televisie voor een personalisering van de politiek, Facebook zorgt voor een hyperpersonalisering van publieke zaken. De persoonlijke lens staat evenwel ver af van een brede analyse van de situatie. Facebook leidt af van de wereld van de instituties, van oudsher het domein van politieke discussie. Marichal drukt het plastisch maar kernachtig uit: als we altijd thuis zijn, hoe kunnen we ons dan op de wereld betrekken?²¹

In het tijdperk van algoritmen wordt de dynamiek van een discussie bepaald door het feit dat mensen van grote kwesties een emotioneel geladen element oppikken, waarna ze op Facebook en Twitter luidkeels hun ongenoegen over de misstand uiten: ‘de sociale media ontploffen’. Zo werkt ook politieke mobilisering, waar mensen zich met gelijkgezinden verenigen. Vanuit de expressie van een persoonlijke ervaring is menig actiegroep gestart.²² Bij het uiten van onvrede werkt dat heel goed. Facebook verschaft iedereen een toeter om het nodige misbaar te maken. Het leidt zeker ook tot een zekere verscheidenheid aan stemmen in het publieke domein, zoals ook blogs daaraan bijdragen. Maar het gesprek tussen de energiek geuite meningen is er niet eenvoudiger op geworden.

Het persoonlijk karakter van Facebook leidt er ook toe dat mensen kwesties al snel identiteitsgevoelig beleven. Het politieke is onderdeel van de eigen identiteit, en identiteitsissues (als bijvoorbeeld in het vreemdelingen-

debat) bepalen sterk de politiek. Door de persoonsgerichte retoriek voelt iemand zich persoonlijk aangevallen door degene die het niet met hem eens is. Het draagt bij aan polarisatie. Het rationele gesprek waarvoor Habermas pleit wordt dan heel moeilijk.

Waarheid is van het volk

Er is een direct verband tussen de opkomst van populistische partijen en digitale media. Voor ieder is zichtbaar dat populistische partijen zich veel bedienen van digitale media, en niet zelden afgeven op de niet-digitale media. Dit is geen toeval; de innige relatie tussen populisme en nieuwe media hangt zeer nauw samen met de structurele kenmerken van het populisme. Om dit in te zien is een korte bespreking van het populisme nodig, die verder gaat dan psychologische verklaringen in termen van emoties als boosheid, frustratie en ressentiment.

Hoezeer ook onderling verschillend, populistische partijen claimen dat ze het volk vertegenwoordigen.²³ Zij zetten zich af tegen anderen die dat niet zouden doen en een elite van 'ons soort mensen' of 'partijkartels' vormen. Het populisme stelt het volk ideaaltypisch voor als een moreel zuivere eenheid. Moreel zuiver omdat het niet is gecorrumpeerd door machtsspelletjes en zich door oprechte sentimenten laat leiden. UKIP-voorman Farage beschreef de Brexit-uitslag als 'overwinning voor echte mensen'. De eenheidsgedachte leidt niet per se tot racisme, al ligt dat natuurlijk wel om de hoek. Het verklaart de voortdurende worsteling van populistische partijen met het label 'racisme'. Wat het populisme wel nodig heeft is voortdurende afbakening van het volk tegen anderen. Hiertoe gebruiken populistische partijen symbolische representaties (bijvoorbeeld de namen Henk en Ingrid) en uitsluitingsmechanismen, waarin ze het volk identificeren door aan te geven wie er niet toe behoren.

De populist trekt met zijn opvatting democratie los van een stroming die er voor veel mensen onlosmakelijk mee verbonden is: het liberalisme. We doelen niet op de partij-

politieke stroming maar op de politieke filosofie die een antwoord probeerde te geven op het vraagstuk hoe een pluriforme samenleving op vreedzame wijze te organiseren. Zij ontstond als reactie op de godsdienstoorlogen, kwam tot bloei in de Verlichting en brak door met de Franse Revolutie. De centrale waarden zijn vrijheid en gelijkwaardigheid, en belangrijke instituties in de hedendaagse samenleving hebben we aan dit gedachtegoed te danken. Het uitgangspunt van het liberalisme, pluriformiteit, staat dus recht tegenover het populisme, dat van eenheid uitgaat. De populist moet daarom wel moeite hebben met maatschappelijke instituties die hun wortels hebben in het Verlichtingsdenken. We bespreken enkele.

De *rechtspraak* is een uitgebalanceerd stelsel om op basis van grondbeginselen de botsing van claims en verlangens via zorgvuldige procedures te reguleren. Dit stelsel en de eraan ten grondslag liggende gedachte van de scheiding der machten staan ver af van het populisme, waarin de spontaan ervaren eenheid centraal staat. Het is geen toeval dat populistten regelmatig conflicten hebben met de rechtspraak (Nederland), deze naar hun hand proberen te zetten (Verenigde Staten) of haar legitimiteit ontkennen (Polen).

De populist heeft een haat-liefdeverhouding met de *representatieve democratie*. Aan de ene kant participeert hij in vertegenwoordigende organen, maar met hun logica van representatie heeft hij moeite. De wil van het volk krijgt voor de populist niet zozeer uitdrukking in democratische procedures en de lange discussies in het (nep)parlement. Het volk kan met één stem spreken, en dwingend mandaat afgeven. Dan is er geen noodzaak voor debat en gekissebis. Trump ging zelfs zover om in verkiezingstijd te beloven dat hij de uitslag slechts zou respecteren als hij zou winnen. Eenmaal aan de macht stelt de populist weinig eisen aan de democratische activiteit van het volk. Toen hij aan de macht was stelde Berlusconi zich op als soort zaakwaarnemer van een in essentie passief volk.

De *klassieke media* hebben zich in de westerse samenleving ontwikkeld tot de spreekbuis van de pluriformiteit. Ontstaan vanuit een ideologie of levensbeschouwelijk gedachtegoed presenteren zij nieuws, bieden ze achtergronden en fora voor discussie. Ze golden in de tweede helft van de twintigste eeuw als onmisbaar voor een vitale democratie omdat ze bij uitstek de pluriformiteit van de samenleving vertegenwoordigen. Daarbij hebben ze professionele standaarden ontwikkeld. Vanwege de pluriformiteit en professionaliteit staan ze al snel op gespannen voet met de populistische logica. Veel liever maakt de populist gebruik van de digitale media, die hem in staat stellen om met voorbijgaan aan de klassieke media direct contact met het volk te leggen.

De innige relatie van populisme met nieuwe media is vooral zichtbaar geworden in discussies omtrent *post truth*, *alternative facts* en *fake news*. Afgelopen jaren hebben we gezien dat bepaalde groepen willens en wetens verdraaide feiten presenteerden en evidenties negeerden. Tijdens het Oekraïne-referendum stelden tegenstanders van het verdrag dat het ging om toetreding van Oekraïne tot de Europese Unie, wat evident niet het geval was. In de Brexit-campagne presenteerden de tegenstanders onjuiste informatie over de kosten van de Brexit. En het Nederlandse filmpje waarop een jongen op krukken wordt gemolesteerd kreeg van de Amerikaanse president de begeleidende tekst mee dat het om een allochtoon zou gaan. In alle drie de gevallen werd natuurlijk gewezen op de onwaarheid, maar dat bleek geen reden om de claim terug te trekken. De campagnes met misleidende spandoeken gingen verder, en het statement over het filmpje is niet officieel gecorrigeerd. De discussie draaide dus niet om het algemeen erkende gegeven dat feiten geïnterpreteerd moeten worden en daarmee steeds weer een ander gezicht hebben. Het ging om evidente onwaarheden die blijkbaar geen correctie behoeven.

De conclusie moet zijn dat er in de ogen van grote groe-

pen mensen belangrijker dingen zijn dan feitelijke waarheid. In de toelichting van Oxford Dictionaries bij het uitroepen van *post-truth* tot het internationale woord van het jaar stelt het bedrijf dat het Engelse *post* niet verwijst naar een specifiek later tijdstip, zoals in *post-war*, maar naar een tijd waarin het bewuste concept ‘onbelangrijk of irrelevant’ is geworden. *Post-truth* duidt op omstandigheden waarin objectieve feiten minder van invloed zijn op de vorming van de publieke opinie dan een beroep op emotie en persoonlijke overtuigingen. *Post-truth politics* is een opvatting van politiek, eventueel een stijl van politiek bedrijven, waarin waarheid secundair is aan andere zaken.

De sterkste uitdrukking van deze gedachte zien we in de ‘alt right’ beweging, waarin ‘alt’ staat voor ‘alternative’. Deze beweging is een amalgaam van uiteenlopende en onderling strijdende groeperingen. Een aantal ervan bevindt zich in de (extreme rechter)marge van het politieke spectrum; regelmatig zien meer gevestigde politici als Trump en Baudet zich genoodzaakt afstand te nemen van de (racistische) standpunten. Maar er is een sterk verband wat betreft de waarheidsnoties. *Alternative right* gaat in tegen het dominante discours van politieke correctheid, dat hecht aan fatsoensnormen, zorgvuldigheid en weergave van de feiten. Veel belangrijker zijn onderliggende sentimenten. Tegenover de kilte (en vaak ook de onduidelijkheid) van de feiten staan de onloochenbare eigen overtuigingen. Deze zijn helderder en krachtiger dan de ingewikkelde discussies die doorgaans het politieke discours beheersen. Door hen worden mensen pas echt geraakt. Zoals Michael Deacon het samenvatte in de week dat Groot-Brittannië bijkwam van de Brexit: ‘Facts are negative. Facts are pessimistic. Facts are unpatriotic.’²⁴

De aversie van de politiek-correcte elite wordt versterkt door nog een ander mechanisme dat afleidt van de feiten: nadruk op de strijd. Het is een klassieke media-wet dat de strijd en het conflict aandacht meer aandacht genereren dan een (onvermijdelijk saaier) inhoudelijk betoog. Nu is

strijd per definitie een onderdeel van het politieke bedrijf. Politieke strategen weten dat inhoudelijke statements vooral aandacht krijgen als ze provoceren, vooral in verkiezingstijd. Maar een accent op strijd gaat ten koste van de inhoud. Niet de kwestie zelf maar de oppositie tussen partijen komt centraal te staan. De strijd-retoriek zien we sterk aanwezig bij de *post-truth* partijen. De statements gaan niet alleen over inhoud maar ook zeer sterk over degene tegen wie men zich richt. Belangrijker dan precieze feiten is dat er een strijd geleverd moet worden. Tegen de Europese bureaucraten, de politieke elite, de gevestigde media, de rechters en zeker ook tegen vreemdelingen. De onbetwiste meester van dit genre is de Amerikaanse president, die geen boodschap kan versturen zonder krachttermen waarin anderen terzijde worden geschoven. Symbool voor deze houding is het filmpje waarin hij een portret met het CNN-logo als hoofd tegen de grond werkt.

TOT SLOT

Met waarheid is het als met normen en waarden: wanneer erover gediscussieerd wordt is er een probleem. Lange tijd was waarheid geen centraal thema in het alledaagse politieke discours. Mill, Habermas en Arendt leren dat die afwezigheid niet betekende dat waarheid niet van belang zou zijn. Op de achtergrond was waarheid aanwezig, als kader, oriëntatiepunt of van een andere orde dan de politiek. Onmiskenbaar van belang, maar niet binnen het bereik van de politieke orde.

In het tijdperk van de nieuwe media nemen mensen in een hoger tempo nieuws tot zich. Feiten en kritische meningen over feiten zijn sneller op te zoeken en uit te wisselen. Tegen de achtergrond van die fantastische potentie is het schrijnend hoe de gezonde spanning rond het waarheidsbegrip verloren gaat. Waarheid wordt commercieel gefixeerd, en er zijn belangrijke, elkaar versterkende tendensen in het spel die de waarheid ondermijnen. De infor-

matiebel, persoonlijke beleving en opkomst van versimpelend populisme grijpen op elkaar in.

De schaduwkanten van de nieuwe media worden steeds meer onderkend, en voor menigeen waren de grote incidenten als Cambridge Analytica een *wake-up call*. Natuurlijk is er discussie over omvang en ernst van het probleem. Politieke stromingen die baat hebben (gehad) bij de verspreiding van onwaarheden bagatelliseren de problemen. Toch is er brede overeenstemming dat excessen bestreden moeten worden. Hierin zal het een hele uitdaging zijn om de verschillende verantwoordelijkheden af te bakenen. We geven een eerste aanzet.

Het is altijd delicaat wanneer in een democratie de politiek zich bemoeit met de waarheidsvraag, zo leerde het voorbeeld van Pilatus al. Maar we mogen van de politiek wel verwachten dat ze bijdraagt aan een infrastructuur van goede nieuwsvoorzieningen. Na een eerste mislukte poging om onwaarheden te bestrijden bezint de Europese Commissie zich op nieuwe initiatieven. Zo werd in een recent rapport de suggestie gedaan om een netwerk van factcheckers in het leven te roepen, die de bewuste verspreiders van desinformatie weerwoord bieden.²⁵ Het rapport neemt overtuigend afstand van de suggestie dat dit iets met censuur te maken zou hebben. Beleid gericht op zaken als satire, parodie en hate-speech is van een andere orde dan het bestrijden van desinformatie.

Een bedrijf als Facebook is pas na meerdere incidenten en onder forse politieke druk bereid gebleken het boetekleed aan te trekken en beleidsveranderingen aan te kondigen. Facebook schroeft gelukkig zijn ambities een forum van politiek nieuws te zijn fors terug. Het is evenwel niet voldoende Mark Zuckerberg op zijn blauwe ogen te geloven. Wantrouwen en aanhoudende druk vanuit politiek en samenleving zullen nodig blijven. De basisfilosofie van het bedrijf ('connecting people') brengt nu eenmaal genrevervaging met zich mee, en de grens tussen nepnieuws en amusement is lang niet voor iedereen eenvoudig te trekken.

De belangrijkste bijdrage in de strijd tegen onwaarheden zal moeten komen van de burger. Hij zal een gezond kritische houding moeten ontwikkelen tegenover de grote hoeveelheden digitale informatie over politieke en maatschappelijke onderwerpen. Dit type nieuws is van een andere orde dan kattenfilmpjes, vriendschapsberichten en advertenties, die ontspannen in sneltreinvaart worden geconsumeerd. Het is van vitaal belang de verschillen in genres te onderkennen. In de te ontwikkelen gezond kritische houding zijn de lessen van Mill, Habermas en Arendt onverminderd actueel. Enerzijds is de notie waarheid essentieel. Zonder een gerichtheid op waarheid en erkenning van feitelijke waarheden overheersen cynisme en onverschilligheid, die dodelijk zijn voor een politieke discussie. Anderzijds is de claim om de waarheid in pacht te hebben dodelijk voor een democratische discussie. Goed omgaan met deze spanning gaat niet vanzelf. Mogelijkheden tot scholing tot goed burgerschap (in onderwijs en maatschappelijk leven) moeten worden aangegrepen. En het succes van digitale *tools* als kieswijzer is een uitdaging meer digitale instrumenten van politieke bewustwording te ontwikkelen.

Van politici mogen we verwachten dat ze in hun communicatie met de burger en hun optreden in het publieke debat recht doen aan de nuances die het waarheidsbegrip aankleven. Ook zij dragen verantwoordelijkheid voor een klimaat waarin waarheid niet wordt gerelativeerd en tegelijkertijd voorwerp is van een open discussie.

NOTEN

- 1 Voor het interview met CNN waarin Conway dit begrip introduceerde zie: <https://www.youtube.com/watch?v=VSrEEDQgFc8>.
- 2 Besproken in: M. Pfeifle, A Nobel Peace Prize for Twitter?, in: *Christian Science Monitor*, 6 juli 2009. <https://www.cs-monitor.com/Commentary/Opinion/2009/0706/p09s02-coop.html>, geraadpleegd 28 februari 2018.

- 3 J.S. Mill, *Over de vrijheid*. Amsterdam: Boom 1978. Vertaald door W. Krul.
- 4 Ibidem, 91.
- 5 Dit heb ik verder uitgewerkt in: Journalistic Liberty and the Invasion of Privacy, in: B. Pattyn (ed.) *Media Ethics, opening social Dialogue*. Peeters: Leuven 2000, 357-373.
- 6 J. Habermas, *The structural Transformation of the public Sphere: An Inquiry into a Category of bourgeois Society* (oorspr. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*). MIT Press: Cambridge MA 1991.
- 7 J.P. Wils, Europa en haar 'Öffentlichkeit', in: M. Becker e.a., *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse*. Damon: Budel 2006, 95-106.
- 8 Ibidem, 102.
- 9 H. Koningsveld en J. Mertens, *Communicatief en strategisch handelen. Inleiding tot de handelingstheorie van Habermas*. Coutinho: Muiderberg 1986.
- 10 H. Arendt, *Vita activa* (vert. uit het Engels van *The human Condition*). Boom: Amsterdam 1994, hoofdstuk v paragraaf 2.
- 11 D. de Schutter en R. Peeters, *Hannah Arendt politiek denker*. Klement: Zoetermeer 2015, 67.
- 12 'Truth and Politics', oorspr. verschenen in *The New Yorker* 25 February 1967. Herdrukt in *Between Past and Future* (1968), zie <https://idanlandau.files.wordpress.com/2014/12/arendt-truth-and-politics.pdf>.
- 13 C. Sunstein, *Republic 2.0*. Princeton University Press: New Jersey 2009, 39.
- 14 Het begrip 'Daily me' beschreef N. Negroponte in: *Being digital*. Knopf: New York 1995.
- 15 R. Wijnberg, 'Waar is wat klikt', in *De Correspondent*, 12 januari 2017, <https://decorrespondent.nl/5951/waar-is-wat-klikt/152524130-32984a6e>, geraadpleegd 17 september 2017.
- 16 E. Pariser, *The Filter bubble, what the internet is hiding from you*. Penguin: New York 2011. Zie ook: http://www.ted.com/talks/eli_pariser_beware_online_filter_bubbles.html.

- 17 Sunstein, *Republic 2.0*, 85 e.v.
- 18 Zie voor een overzicht mijn *Ethiek van de digitale media*. Boom: Amsterdam 2015.
- 19 R. Garrett, Echo Chambers online? Politically motivated selective Exposure among Internet news Users, *Journal of Computer-mediated Communication*, 14 (2009), 265-285.
- 20 J. Brundidge, Encountering 'Difference' in the contemporary public Sphere: The Contribution of the Internet to the Heterogeneity of political Discussion Networks, *Journal of Communication*, 60 (2010), 680-700. Ook bevestigd in het overzichtsartikel D. Tewksbury en J. Rittenberg, Online News Creation and Consumption. Implication for modern Democracies, in: D. Moellendorf, H. Widdows (red.), *The Routledge Handbook on global Ethics*. Routledge: Londen 2014, 186-200.
- 21 J. Marichal, *Facebook Democracy. The Architecture of Disclosure and the Threat to public Life*. Ashgate: Farnham 2012, 85.
- 22 Ibidem, 92.
- 23 In deze passage leun ik sterk op J.-W. Müller, *Wat is populisme?* Nieuw Amsterdam: Amsterdam 2017.
- 24 M. Deacon, In a world of post-truth politics, Andrea Leadsom will make the perfect PM', *Daily Telegraph*, 9 juli 2016, <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/07/09/in-a-world-of-post-truth-politics-andrea-leadsom-will-make-the-p/> (geraadpleegd 20 februari 2018).
- 25 Het rapport is in opdracht van de Europese Commissie geschreven door een multidisciplinair samengestelde groep deskundigen onder voorzitterschap van de Nederlandse hoogleraar Madeleine de Cock Buning. *A multi-dimensional approach to disinformation* (april 2018) is te raadplegen via: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>. Geraadpleegd 27 april 2018.